

Тема 7. Здібності

Мета: Сформувати уявлення про здібності, їх види та характеристики

План лекції

- [Вступ](#)
- [Поняття про здібності](#)
- [Структура здібностей](#)
- [Відмінності у здібностях та їх природа.](#)
- [Механізми прояву здібностей.](#)

Вступ

Проблеми психології здібностей завжди перебували в центрі уваги українських і зарубіжних фахівців. Це одна з найважливіших і найактуальніших проблем виховання. Вона непокоїть батьків, учителів і учнів.

Здібності - це індивідуально-психологічні особливості, які є суб'єктивними умовами успішного виконання певного різновиду діяльності. Здібності не зводяться до наявності в індивіда знань, умінь, навичок. Вони проявляються у швидкості, глибині та міцності оволодіння засобами і прийомами діяльності.

У вивченні здібностей виділяють три основні проблеми: походження і природа здібностей, типи і діагностика окремих видів здібностей, закономірності формування здібностей.

Поняття про здібності

ЗДІБНОСТІ – індивідуально-психологічні особливості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності. Здібності не можуть бути зведені до знань, умінь і навичок, що є у людини, але здібності забезпечують їх швидке надбання, фіксацію й ефективне практичне застосування.

Стосовно знань, умінь і навичок здібності являють собою певну можливість. Як кинуте в землю зерно ще не є колоском, а тільки має можливість розвитку залежно від складу, вологості ґрунту, погоди тощо, так і здібності людини є лише можливістю для опанування

знань, умінь, навичок. А те, чи перетворяться ці можливості на здібності, залежатиме від багатьох чинників - форм і методів навчання та виховання, мікроклімату в родині тощо.

Психологія, заперечуючи тотожність здібностей та важливих компонентів діяльності - знань, умінь і навичок, наголошує на їх єдності. Тільки після спеціального навчання можна встановити, чи має людина здібності до певної діяльності.

Помилкою педагога є віднесення до нездібних тих учнів, у яких немає знань. Ігнорування відмінностей між здібностями та знаннями в певний момент навчання часто призводило до помилок в оцінюванні можливостей.

Задатки - це вроджені анатомо-фізіологічні особливості кожного окремого індивіда, які є передумовами розвитку здібностей. Задатки являють собою лише можливості та передумови розвитку здібностей, але ще не гарантують, не зумовлюють появу і розвиток тих чи інших здібностей. Вони багатозначні, тобто, в залежності від діяльності та відповідних умов, на їх основі можуть розвиватися різні здібності. Не всі вроджені задатки людини обов'язково перетворюються на здібності. Задатки, коли бракує відповідних умов для переростання їх у здібності, так і залишаються нерозвиненими.

В минулому існувала думка, що органи мозку і тіла людини можуть вказувати на її задатки (Галль: залежність від поверхні черепа). Ці спроби неефективні. Сучасна нейрофізіологія заперечує дану теорію.

Друга гіпотеза про залежність здібностей від розмірів мозку не знайшла підтвердження. Середня вага мозку 1400 – 1600 г. У І.Тургенева важив 2012 г., у А.Франса – 1017 г. Найбільш продуктивними є гіпотези зв'язку із побудовою та розташуванням нервових клітин. Здібності, хоча і залежать від природніх передумов, але не передаються спадково. Дехто з вчених вважає, що існування династій музикантів, художників, свідчить на користь вродженості здібностей. Так, в сім'ї Баха було 57 музикантів. Йоган Себастьян з'явився в п'ятому поколінні, у Моцарта – 5, у Гайдна – 2. Ці факти не можна вважати абсолютним свідченням на користь біологічної спадковості. Вони також можуть бути результатом сприятливої для розвитку даних здібностей сімейної атмосфери.

Хоча здібності залежать від природніх задатків, але самі вони є продуктом людської історії. В якості задатків слід розглядати рівень розвитку та співвідношення першої чи другої сигнальної системи. Відносна перевага першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує художній тип, відносна перевага другої сигнальної системи – мислительний тип, певна їх рівновага – середній тип людей (І.П. Павлов).

Ці відмінності в сучасній науці пов'язують із функціями лівої (словесно-логічний тип) і правої (образний тип) півкуль головного мозку.

Художньому типові властива яскравість образів, вразливість, емоційність. Такі люди мають схильність до діяльності художника, скульптора, музиканта, актора тощо.

Людина "мислительного" типу виявляє вміння оперувати абстрактними поняттями, математичними залежностями.

Проте слід зазначити, що наявність поділу людей на "художній" та "мислительний" типи не означає невисокий рівень інтелектуальної діяльності в "художнього" або, навпаки, слабкості конкретних вражень у "мислительного" типу. Ідеться про відносне переважання.

Здібності тісно пов'язані із *загальною спрямованістю особистості*. Співвідношення спрямованості особистості й рівня здібностей неоднозначне: високий рівень здібностей суттєво впливає на стиль поведінки та формування особистості. Ще більше значення має той факт, що розвиток здібностей визначається умовами виховання, особливостями сформованості особистості, її спрямованістю, яка або сприяє розкриттю здібностей або, навпаки, призводить до того, що здібності не реалізуються. В основі однакових досягнень при виконанні якоїсь діяльності можуть лежати різні здібності, водночас одна й та сама здібність може бути умовою успіху різних видів діяльності. Це забезпечує можливість *широкої компенсації* здібностей. Важливими чинниками процесу навчання і виховання є сенситивні періоди, найсприятливіші для становлення тих чи інших здібностей.

Вихідною передумовою для розвитку здібностей є ті природні задатки, з якими дитина з'являється на світ. Разом з тим біологічно успадковані властивості людини не визначають її здібностей. Мозок концентрує в собі не ті чи інші специфічні людські здібності, а лише здатність до формування цих здібностей.

Рівень розвитку здібностей залежить від: 1) якостей знань і умінь, від міри їхнього об'єднання в єдине ціле; 2) природних задатків людини, якості природних нервових механізмів елементарної психічної діяльності; 3) більшої чи меншої "тренованості" самих мозкових структур, які беруть участь у здійсненні пізнавальних і психомоторних процесів.

Задатки - спадкові властивості периферичного і центрального нервового апарату - є суттєвими передумовами здібностей людини, але лише передумовами. Від задатків до здібностей - таким є шлях розвитку особистості. Задатки багатозначні, вони можуть розвиватися в різних напрямках, перетворюючись на різні здібності. Будучи передумовою успішної діяльності людини, здібності становлять продукт діяльності. В цьому проявляється взаємозалежність здібностей людини і її діяльності.

Задатки бувають різних видів. Одні з них не визначають ні змісту здібностей, ні рівня можливих досягнень; вони лише надають своєрідності процесу розвитку здібностей, полегшують або утруднюють їхній розвиток. До цієї категорії задатків можна віднести,

наприклад, типологічні властивості нервової системи. Інші задатки впливають на змістовий бік здібностей.

Тільки за умов хороших задатків здібності можуть розвиватися дуже швидко навіть у несприятливих життєвих обставинах. Втім, і найкращі задатки самі собою, автоматично не забезпечують високих досягнень. З іншого боку, і за відсутності хороших задатків (але не за цілковитої відсутності) людина може за певних умов досягнути значних успіхів у відповідній діяльності. Труднощі багатьох неуспішних учнів є наслідком не їхньої розумової або фізичної меншовартості, а їхніх уявлень про себе як про нездібних до серйозного навчання. Ніщо так не сприяє успіхові, як упевненість у ньому, і ніщо так не визначає невдачі, як свідоме її чекання.

Виділяють дві сторони розвитку *здібностей* - загальну й *особистісну*. Незважаючи на наявність у здібностях загально психологічного, "родового", вони завжди є суто індивідуальними.

Із здібностями тісно пов'язані *нахили*, тобто вибіркова спрямованість індивіда на певну діяльність, що спонукає нею займатися. В основі цієї спрямованості лежить стійка потреба. Нахили - передумови розвитку здібностей.

Нахили і здібності нерідко збігаються, що можна пояснити індивідуальними проявами активності й саморегуляції *особистості*, які є основними психологічними передумовами розвитку як нахилів, так і здібностей. В одних випадках активність є "надміром енергії", дає змогу безпосередньо, без особливих зусиль витримувати значне нервово-психічне навантаження. Активність іншого напрямку - планувального характеру - спирається на довільність: вона проявляється вибірково і найбільш ефективна в тих різновидах діяльності, які не потребують швидких реакцій, протікають за спокійних умов.

Активність дошкільників проявляється безпосередньо в діях, у прагненні говорити. Дитячі бажання сприяють загальному психічному розвитку, а в деяких дітей вони стають початком або показником їхніх майбутніх індивідуальних особливостей.

Молодший шкільний вік приносить із собою якісно новий рівень свідомої і внутрішньо регульованої поведінки. Це означає формування таких рис активності та її саморегуляції, які необхідні для подальшого формування нахилів.

У підлітковому віці прагнення до діяльності ніби випереджає розвиток інших сторін особистості. У підлітків спостерігаються два основні шляхи розвитку нахилів. Один із них - вибірковість щодо різних видів діяльності, аналітичність, стійкість намірів. При цьому виявляється інтерес до сфер діяльності - "техніка" і "знакова система". Для іншого напрямку розвитку нахилів характерні широта інтересів, повнота реагування на навколишнє середовище, відносно більший потяг до спілкування та виражені нахили до художнього освоєння світу. Показники першого напрямку нахилів більше пов'язані з функціональними особливостями лівої півкулі. Другий напрям краще представлено в підлітків із високим рівнем загально-мозкової активності та активності правої півкулі мозку.

Юність - період подальшого зростання соціальної активності, роки піднесення розумових і моральних сил. Важлива особливість, що вирізняє внутрішні умови розвитку нахилів старшокласників, - це новий рівень розвитку саморегуляції своєї спрямованості: насамперед розвинуті почуття відповідальності та настанови на керівництво собою. Здібності посідають

особливе місце в структурі самооцінки старшокласників. Вони найбільш особисто значущі. Завищений рівень домагань за нестійкої самооцінки призводить до невдач у діяльності, що робить самооцінку ще більше нестійкою. Занижений рівень домагань закриває можливості для формування стійкої адекватної самооцінки.

Самооцінка - фундаментальне особистісне утворення. Вона тісно пов'язана, з одного боку, з розвитком і проявом здібностей, з іншого - зі сформованим рівнем домагань. Великий розрив між рівнем домагань і наявними можливостями негативно впливає на самооцінку і прояв здібностей.

Б.М. Теплов розробив *концепцію індивідуального стилю діяльності*. Індивідуальний стиль фактично визначається не тільки (і навіть не стільки) природними передумовами, скільки особливостями життєвого досвіду, навичками та звичками, наявним рівнем здібностей і, найголовніше, сформованими особливостями особистості. Існують два різновиди індивідуального стилю діяльності: позитивний стиль, що допомагає людині досягнути успішних результатів у діяльності, і негативний, який закріплює негативні звички й риси характеру. Завдання педагога - змінити сформований негативний індивідуальний стиль, організувати роботу щодо *поступового формування нового, позитивного індивідуального стилю*, який допоможе учневі підвищити ефективність діяльності й максимально розкрити здібності.

Така робота повинна бути індивідуальною, враховувати потенційні можливості школяра, його природні задатки, але головне - спрямовуватися на формування основних якостей особистості. При цьому важливо в одному випадку - підвищити самооцінку школяра, в другому - змінити його внутрішню позицію, у третьому - зняти афект неадекватності, в четвертому - допомогти сформувати пізнавальну потребу. Таким чином, формування індивідуального стилю діяльності має відбуватися через формування особистості.

Чинник часу, завдання опанування часом безпосередньо пов'язане з проблемою здібностей. Насамперед це швидкість виконання певної діяльності. У міру формування вмій і навичок дії виконуються дедалі чіткіше, якісніше та швидше. У швидкості набуття таких навичок і проявляються здібності. Природна повільність або рухливість можуть дати початок формуванню різних індивідуальних стилів діяльності, в межах яких і розвиваються здібності.

Другий аспект опанування часом: опанування часом певного етапу життя, а на більш високому рівні - опанування часовою перспективою. Опанування часом - це насамперед уміння створити перспективу свого майбутнього, планувати його, бачити себе у майбутньому, працювати над реалізацією цих уявлень, прагнути до самовдосконалення. В дослідженнях останніх років підкреслюється, що наявність чіткої та усвідомленої життєвої перспективи дає людині стимули до творчості.

Отже, здібності - це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовами успішного виконання конкретної діяльності, проявляються у динаміці оволодіння необхідними для неї знаннями, вміннями, навичками.

Кожна здібність має свою структуру, в якій розрізняють провідні й допоміжні властивості. Провідними властивостями в літературних здібностях є особливості творчої уяви та мислення; яскраві наочні образи пам'яті тощо.

У структурі музичних здібностей необхідним компонентом є музичний слух, який включає, передусім, чутливість до різноманітних змін частоти звуків. Психолог Б. М. Теплов, який спеціально досліджував музичні здібності, встановив, що важливими складовими музичних здібностей є: почуття ритму; мелодійний слух (що виявляється в особливому сприйманні мелодії); чутливість до інтонацій; гармонійний слух (що виявляється в сприйманні акордів).

Дослідження В. А. Крутецьким здібностей школярів до математики виявили важливу роль таких компонентів, як здатність до: швидкого узагальнення великого обсягу математичного матеріалу (узагальнення без попереднього тренування); швидкого згортання, скорочення процесу міркування впродовж розв'язування математичних задач; швидкого переключення напряму думки від прямого до зворотного під час вивчення математичного матеріалу.

У структурі педагогічних здібностей виділяють такі провідні властивості:

- дидактичні здібності – здібність успішно вирішувати питання про зміст матеріалу, про методи викладання, знання і розуміння вікових та індивідуальних особливостей вихованців здібність "заражати" учнів та емоційно впливати на них;
- комунікативні здібності – здібність встановлювати і підтримувати контакт;
- науково-пізнавальні здібності – здібності до занять у відповідній галузі науки;
- перцептивні здібності – здібність розуміти внутрішній світ своїх вихованців, бачити їхніми очима;
- організаторські здібності;
- емоційна стабільність – здатність володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації, незалежно від зовнішніх чинників, що провокують емоційний зрив.
- креативність – здатність до творчості, спроможність генерувати незвичні ідеї, відходити від традиційних схем, швидко розв'язувати проблемні ситуації.

Структура здібностей

Здібності характеризуються як індивідуально-психологічні особливості, тобто такі якості, якими люди відрізняються між собою. От чому, коли говоримо про здібності, необхідно охарактеризувати ці відмінності. Вони можуть бути якісними і кількісними.

Якісна характеристика. Кожна здібність людини є складною її властивістю. Будучи внутрішньою спроможністю людини впоратися з тими вимогами, що їх ставить певна діяльність, здібність спирається на низку властивостей. До них насамперед належить життєвий досвід людини, надбані нею знання, вміння та навички. Здібності людини виявляються в тому, як вона використовує наявні в неї знання і набуває нових знань, умінь та навичок, необхідних для розв'язання завдань, які ставить перед нею життя.

Здібна та людина, яка може розв'язати і розв'язує завдання, людина, яка володіє засобами, необхідними для його розв'язання, технікою роботи в тій чи іншій галузі. Здібності людини спираються на наявні в неї знання, вміння та навички, на ті системи тимчасових нервових зв'язків, що лежать у їхній основі. Здібності розвиваються в процесі формування цих зв'язків, набування людиною знань, умінь та навичок.

Між здібностями людини і життєвим досвідом є складний взаємозв'язок. Здібності залежать від досвіду. Відсутність потрібних знань та умінь затримує розвиток і вияв здібностей.

Кожна здібність є *синтетичною властивістю* людини, яка охоплює цілу низку *часткових властивостей* у певному їхньому поєднанні.

До цих властивостей належать уважність людини, її здатність тривало і стійко зосереджуватися на завданні, на об'єкті своєї діяльності. Невід'ємними складовими здібностей людини є *чутливість*, сприйнятливості до зовнішніх вражень, *спостережливість*. Будь-яка здібність включає певні якості пам'яті людини. Особливо важливе значення при цьому мають такі її риси, як швидкість запам'ятовування, його міцність, повнота, готовність, точність відтворення. Зазвичай у людей з високими здібностями спостерігається і добра пам'ять. Відомі випадки феноменальної пам'яті на зореві враження у видатних художників (І.І. Левітан та ін.). У багатьох видатних композиторів була гідна подиву пам'ять на музичні враження: почувши один раз складний музичний твір, вони могли його записати нотами, пригадати через тривалий час після сприймання і точно відтворити на роялі (В.А. Моцарт, М.О. Балакіреєв, С.В. Рахманінов та ін.).

Діяльність людини вимагає певного перетворення закріпленого в її попередньому досвіді, створення нових образів, уявлень. Здатність перетворювати дійсність в образах, уявленнях є необхідною умовою успіху виробничої, наукової, мистецької та будь-якої іншої діяльності людини.

Особливо важливу роль у структурі здібностей відіграє здатність людини мислити, розкривати безпосередні зв'язки предметів і явищ об'єктивної дійсності, доходити глибокого розуміння їхньої суті, їхніх законів. Вагоме значення мають при цьому такі якості мислення, як широта, глибина, ясність думки, послідовність, самостійність, критичність, вільність від шаблонних способів розв'язування завдань, здатність змінювати ці способи відповідно до конкретної ситуації, швидко зосереджувати сили свого розуму на нових завданнях і активно, енергійно працювати над їхнім розв'язанням. Якості мислення і пов'язаної з ним мови посідають важливе місце в структурі здібностей до наукової, технічної, виробничої, винахідницької, художньо-літературної, мистецької та іншої діяльності.

Здібності людини мають не тільки різноманітні пізнавальні, а й емоційні властивості. Скажімо, характерною для музичних здібностей людини є її емоційна реакція на музичні враження, здатність емоційно відгукуватися на музику, переживати її. Емоційна вразливість становить характерну рису й інших мистецьких здібностей. Емоційні компоненти наявні і в структурі здібностей до наукової та будь-якої іншої творчої діяльності, яка ніколи не може відбутися і не відбувається без емоцій.

Успішне виконання людиною тих завдань, що постають перед нею, вимагає також умінь переборювати труднощі, на які вона натрапляє при цьому. Звідси зв'язок здібностей людини з її вольовими якостями, а саме: її ініціативністю, рішучістю, наполегливістю, вмінням володіти собою тощо.

Кількісна характеристика. Кількісні виміри здібностей характеризують ступінь їхньої вираженості. Найпоширенішою формою оцінення міри вираженості здібностей є тести. В останні десятиліття українські психологи розробили велику кількість оригінальних тестів, а також адаптували до наших умов зарубіжні. В процесі дослідження здібностей вони використовували систему тестів, які поступово ускладнюються. Ця система дістала назву *батареї тестів* (тести досягнень, тести інтелекту, тести креативності).

Відмінності у здібностях та їх природа

Здібності людей поділяють на види передусім за змістом і характером діяльності, в якій вони виявляються. Розрізняють загальні й спеціальні здібності.

Загальними називають здібності людини, що тією чи іншою мірою виявляються в усіх видах її діяльності. Такими є здібності до навчання, загальні розумові здібності людини, її здібності до праці. Вони спираються на загальні вміння, необхідні в кожній галузі діяльності, зокрема такі, як уміння усвідомлювати завдання, планувати й організовувати їхнє виконання, використовуючи наявні в досвіді людини засоби, розкривати зв'язки тих речей, яких стосується діяльність, оволодівати новими прийомами роботи, переборювати труднощі на шляху до мети.

Під *спеціальними* здібностями розуміють здібності, що виразно виявляються в окремих спеціальних галузях діяльності (наприклад, сценічній, музичній, спортивній тощо).

Розрізнення загальних і спеціальних здібностей має умовний характер. Власне, йдеться про взаємозв'язок загальних і спеціальних сторін в здібностях людини. Загальні здібності виявляються в спеціальних, тобто здібностях до якоїсь певної, конкретної діяльності. З розвитком спеціальних здібностей розвиваються і загальні їхні сторони. Високі спеціальні здібності мають у своїй основі достатній рівень розвитку загальних здібностей. Так, високі поетичні, музичні, артистичні, технічні та інші здібності завжди спираються на високий рівень загальних розумових здібностей. Разом з тим за приблизно одного й того самого розвитку загальних здібностей люди часто різняться за своїми спеціальними здібностями. Учні, котрі мають високі загальні здібності до навчання, нерідко виявляють їх однаковою мірою щодо всіх шкільних предметів. Водночас часто-густо одні з них виявляються особливо здібними до малювання, другі - до музики, треті - до технічного конструювання, четверті - до спорту. Серед видатних людей було чимало особистостей з різнобічним розвитком загальних і спеціальних здібностей (М.В. Гоголь, Ф. Шопен, Т.Г. Шевченко, О.П. Бородін та ін.).

Кожна здібність має свою структуру, в ній розрізняють провідні й *допоміжні* властивості. Так, провідними властивостями в літературних здібностях є особливості творчої уяви та мислення; яскраві наочні образи пам'яті; розвиток естетичних почуттів; почуття мови; в математичних - уміння узагальнювати; гнучкість процесів мислення; легкий перехід від прямого до зворотного ходу думки; у педагогічних - педагогічний такт, спостережливність; любов до дітей; потреба в передаванні знань; у художніх - особливості творчої уяви і мислення; властивості зорової пам'яті, що сприяють створенню і збереженню яскравих

образів; розвиток естетичних почуттів, що проявляються в емоційному ставленні до сприйнятого; вольові якості особистості, що забезпечують перетворення задуму в дійсність.

Специфічними є шляхи розвитку спеціальних здібностей. Наприклад, раніше від інших проявляються здібності до музики, математики. Вирізняють такі рівні здібностей: *репродуктивний* (забезпечує високе вміння засвоювати знання, оволодівати діяльністю); *творчий* (забезпечує створення нового, оригінального). Слід, однак, зважати на те, що кожна репродуктивна діяльність має елементи творчості, а творча діяльність включає і репродуктивну, без якої вона неможлива.

Належність особистості до одного з трьох людських типів: "художнього", "мислительного" і "проміжного" (за термінологією І.П. Павлова) суттєвою мірою визначає особливості її здібностей.

Відносна перевага першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує художній тип, відносна перевага другої сигнальної системи - мислительний тип, певна їхня рівновага - середній тип людей. Ці відмінності в сучасній науці пов'язуються з функціями лівої (словесно-логічний тип) і правої (образний тип) півкуль головного мозку.

Художньому типові властива яскравість образів, мислительному - перевага абстракцій, логічних конструкцій. В однієї й тієї самої людини можуть бути різні здібності, але одна з них більш значуща за інші. Водночас у різних людей спостерігаються одні й ті самі здібності, які, проте, не однакові за рівнем розвитку.

Поняття *обдарованості* не дістало загально визнаного визначення. Найпоширенішим є визначення німецького психолога В. Штерна. Він формулює його так: "Обдарованість - це загальна здатність індивіда свідомо орієнтувати своє мислення на нові вимоги; це загальна здатність психіки пристосовуватися до нових завдань і умов життя". Воно зазнало критики, зокрема, з боку англійського психолога Ч. Спірмена, який спрямував свої заперечення проти "пристосування" і теологічності штернівського визначення. Незважаючи на це, визначення В. Штерна залишається провідним у сучасному трактуванні проблеми обдарованості.

Обдарованість - це ніби природний дар, який людина одержує, щось спадково зумовлене. Обдарованість є функцією всієї системи умов життєдіяльності в її єдності, функцією особистості. Вона нерозривно пов'язана з усім життям особистості й тому виявляється на різних етапах її розвитку. Природні задатки організму самі собою не детермінують однозначно обдарованості людини. Вони лише є невід'ємним компонентом тієї системи умов, які визначають розвиток особистості, її обдарованість. Обдарованість виражає внутрішні можливості розвитку не організму як такого, а особистості. Однак якщо обдарованість виражає внутрішні особливості особистості, то до неї повною мірою можна віднести концептуальне положення: внутрішнє завжди опосередковане зовнішнім і невіддільне від нього.

Обдарованість виявляється лише через свою співвіднесеність з умовами, в яких відбувається конкретна діяльність людини. Вона виражає внутрішні задатки й можливості людини, тобто внутрішні психологічні умови діяльності в їхньому співвіднесенні з вимогами, які ставить ця діяльність. Для динаміки обдарованості особливо суттєве значення має оптимальність рівня вимог, що висуваються під час діяльності людини, наприклад, вимог, які ставить учневі навчальна програма. Щоб стимулювати розвиток, ці вимоги мають бути досить високими, проте посильними.

Спеціальна обдарованість визначається співвіднесенням внутрішніх психічних умов із вимогами спеціальних видів діяльності. Це співвіднесення є не тільки абстрактним, а й реальним зв'язком, що зумовлює формування обдарованості. Спеціальні здібності визначаються нахилом до окремих спеціальних різновидів діяльності. В середині тих чи інших спеціальних здібностей проявляється *загальна обдарованість* індивіда, що співвідноситься з більш загальними умовами провідних форм людської діяльності.

У літературі, присвяченій проблемі обдарованості, питання про загальну і спеціальну обдарованість є найбільш дискусійним.

Ч. Спірмен, обстоюючи положення про існування загальної обдарованості, у своїй теорії "двох чинників" розглядає її як "загальну обдарованість" (genetal ability), або "загальний чинник" (general factor), поряд із спеціальними здібностями. Існування загальної обдарованості визнають також В. Штерн, Е. Мейман та ін. Найрішучішими опонентами цього погляду є Т. Циген, Е. Торндайк, тобто представники асоціативної психології. Загальної здібності інтелекту або обдарованості не існує, стверджує Т. Циген. Під поняттям обдарованість слід розуміти певні інтелектуальні задатки, пам'ять з її численними підвидами, утворення понять і так зване "комбінування". Бувають не тільки спеціальні здібності, а й загальна обдарованість у спеціальних здібностях (С.Л. Рубінштейн). При визначенні обдарованості досягнутий рівень чи результат розвитку має співвідноситися з умовами розвитку.

З метою встановлення співвідношення розумового і хронологічного віку В. Штерн запровадив поняття 10 - інтелектуального коефіцієнта. Це спроба визначити не просто рівень обдарованості, а й темп розвитку. Однак, по суті, 10 встановлює лише рівень розвитку, досягнутий на конкретному його етапі. Водночас практичне значення вимірювання обдарованості полягає в тому, щоб мати змогу прогнозувати подальший розвиток у співвіднесенні з умовами життєдіяльності.

У психологічному вченні про особистість здібності й обдарованість є важливими складовими загальної структури особистості. Вони пов'язані з характером і темпераментом, спрямованістю індивідуально-психічного розвитку особистості в процесі її виховання та суспільно-практичної діяльності. Природною основою індивідуально-психічних відмінностей і особливостей є тип нервової системи та спеціальні типи вищої нервової діяльності людини.

Спеціальні здібності визначаються тими об'єктивними вимогами, які ставить перед людиною певна галузь виробництва, культури, мистецтва тощо. Кожна спеціальна здібність - це *синтез певних властивостей особистості*, що утворюють її готовність до активної й продуктивної діяльності. Здібності не тільки проявляються, а й формуються в діяльності. Спеціальні здібності становлять продукт розвитку спеціальних видів діяльності, які мають провідне значення в загальному розвитку особистості. Продуктом же загального розвитку є обдарованість, яку С.Л. Рубінштейн називає "загальною здібністю".

Таким чином, за питанням про співвідношення обдарованості та спеціальних здібностей стоїть ще більш фундаментальна проблема - проблема співвіднесення загального і спеціального розвитку, що особливо важливо для дитячої педагогічної психології. У генетичному плані співвідношення між загальним і спеціальним розвитком, а відповідно - між обдарованістю і спеціальними здібностями - з віком змінюється. Застосування кожного з цих психологічних понять є правомірним, утім, не слід забувати про їхній відносний

характер, адже спеціальні здібності як генетично, так і структурно пов'язані з обдарованістю, а обдарованість конкретно проявляється в спеціальних здібностях і розвивається в них.

Обдарованість є своєрідним поєднанням здібностей, від яких залежить можливість досягнення більшого або меншого успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності. Розуміння обдарованості суттєво залежить від того, яка вага надається тим чи іншим різновидам діяльності і що розуміють під успішним виконанням кожної конкретної діяльності. Вчений зазначає, що поняття обдарованості традиційно розглядають головню як поняття кількісне, якісний підхід до обдарованості обмежується тим, що з'ясовується, про яку обдарованість ідеться: про так звану загальну обдарованість чи спеціальну. Щодо кожного з видів спеціальної обдарованості питання ставиться так: наскільки велика ця обдарованість у тієї чи іншої людини; який її рівень? Прикладом такого кількісного підходу до проблеми обдарованості є теорія Ч. Спірмена, згідно з якою "розумова обдарованість" визначається кількістю "розумової енергії".

Обдарованість і здібності людей відрізняються не в кількісному, а в якісному відношенні. Якісні відмінності обдарованості виражаються не тільки в тому, що одна людина обдарована в одній сфері, а інша - в другій, а й у рівні сформованості обдарованості. Пошук у здібностях якісних відмінностей - важливе завдання психології. Мета дослідження обдарованості полягає не в ранжуванні людей за рівнем обдарованості, а в розробленні способів наукового аналізу якісних особливостей обдарованості та здібностей. Основне питання не в тому, наскільки обдарована чи здібна конкретна людина, а в тому, якими є обдарованість, здібності цієї людини.

Талант - вищий рівень здібностей людини до певної діяльності. Це поєднання здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконати певну складну трудову діяльність.

Талант - це високий рівень розвитку спеціальних здібностей; сукупність таких здібностей, що дають змогу одержати продукт діяльності, який вирізняється новизною, високим рівнем досконалості і суспільною значимістю. Вже в дитячому віці можуть виявитися перші ознаки таланту в галузях музики, математики, лінгвістики, техніки, спорту тощо. Разом з тим талант може проявитись і пізніше. Формування і розвиток таланту значною мірою залежить від суспільно-історичних умов життя і діяльності людини.

Талант може проявитись в усіх сферах людської праці: в організаторській і педагогічній діяльності, в науці, техніці, в найрізноманітніших видах виробництва. Для розвитку таланту велике значення мають працьовитість і наполегливість. Для талановитих людей характерна потреба в занятті певним видом діяльності, яка часом виявляється у пристрасті до обраної справи.

Поєднання здібностей, які є основою таланту, в кожному випадку буває особливим, властивим тільки певній особистості. Про наявність таланту слід робити висновок за результатами діяльності людини, які мають вирізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу. Талант людини спрямований потребою у творчості.

Геніальність - найвищий рівень творчих проявів особистості, втілюється у творчості, що має історичне значення для життя суспільства.

Геній, образно кажучи, створює нову епоху у своїй царині знань. Для генія характерні творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і водночас рішуче долавання старих норм і традицій. Геніальна особистість своєю творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства.

Механізми прояву здібностей

Рівні кількісного прояву здібностей

Нульовий рівень - наявність задатків (вроджених передумов для розвитку здібностей).

Перший рівень - обдарованість (виявлені задатки та розвинені до посереднього рівня здібностей, результати діяльності людини є кращими, ніж у інших).

Другий рівень - талановитість (високорозвинені здібності, результати діяльності людини визнаються суспільством).

Талант може проявлятися в будь-якій людській діяльності, а не лише в галузі науки і мистецтва. Тому талановитим може бути і лікар, і вчитель, і льотчик.

Третій рівень - геніальність (винятково розвинені та використані здібності, результати є виключно творчими, їх цінність визнається людством).

Геній, образно кажучи, створює нову епоху в своїй царині знань. Для нього характерні творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і водночас рішуче долавання старих норм і традицій. Геніальна особистість своєю творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства. В якості прикладу достатньо назвати Арістотеля, Леонардо да Вінчі, Р. Декарта, М. В. Ломоносова, К. Маркса.

Хоча визначено декілька рівнів розвитку здібностей, очевидно, що більшість людей не досягає навіть другого рівня. Це пояснюється тим, що здібності - складне утворення людини, що передбачає вплив декількох факторів для їх формування.

Спочатку у людини ще до її народження повинні закластись задатки.

Задатки - це вроджені передумови розвитку здібностей особистості (анатоמו-фізіологічні особливості мозку, нервової системи, аналізаторів, які обумовлюють природні індивідуальні відмінності між людьми)

Слід відмітити, що задатки не містять в собі здібності і не гарантують їхнього розвитку. Задатки - це тільки одна з умов формування здібностей.

Якщо дитина народилась, маючи порушення в дородовому розвитку або отримавши пологові травми, то її задатки можуть не розвинутиись або

спотворитись. Перспектива формування чи відновлення задатків дитини після її народження складна, але можлива.

Отже, задатки складають потенціал дитини для вияву та розвитку її здібностей. У певних осіб вони проявляються досить рано і інтенсивно - через нахили дитини, її прагнення та зацікавленість займатись певним видом діяльності, що іноді

Так, В. А. Моцарт виконував свої музичні твори в 3 роки, Ф. Й. Гайдн - в 4, Ф. Мендельсон - в 5.

Схильність до художньої творчості проявляється пізніше. Так, у С. Рафаеля вона проявилася у 8 років, у Б. Мікеланджело - в 13

й створює ілюзію вродженості.

Однак у більшості дітей питання діагностики задатків є складним і потребує її залучення до різних посильних видів діяльності.

Нахили - це перша і найбільш рання ознака обдарованості, що проявляється в прагненні, тяжінні дитини (або дорослого) до певної діяльності

Обдаровані діти виявляють сильне прагнення до занять тією діяльністю, до якої вони здібні. Вони можуть буквально годинами з дня на день займатися тими справами, які їх цікавлять, не втомлюючись і особливо не напружуючись. Це для них одночасно і праця, і гра. Всі їхні інтереси, переживання, пошуки концентруються навколо цих занять.

То ж, наступним фактором формування та розвитку здібностей є сприятливий вплив соціального середовища, в якому проживає дитина. Йдеться, по-перше, про роль наставника, вчителя, за допомогою якого формуються первинні знання та виявляються задатки, і, по-друге, потрібні матеріальні речі - музичні інструменти, чи фарби з пензлем тощо.

Важливим у виявленні та розвитку здібностей є знання та врахування сензитивних (сприятливих) періодів формування тих чи інших функцій.

Кожна дитина в своєму розвитку проходить періоди підвищеної чутливості до тих чи інших впливів, до засвоєння того чи іншого виду діяльності (сензитивні періоди можуть бути дуже короткими і тривати тижні або навіть дні). При цьому слід зважати на обставини, в яких може проявитися та чи інша здібність. Наприклад в житті однієї дитини музика залунала в той момент, коли вона була готова до її сприйняття, - і вона здійснила на дитину глибокий вплив, викликавши сильні позитивні враження, в той час як інша дитина була до цього не готова через втому, хворобу.

Фактори середовища наділені вагою, узгодженою з фактором спадковості, і можуть іноді повністю компенсувати або, навпаки,

нівелювати дію останнього.

Ю. Б. Гіппенрейтер

Нарешті для успішного розвитку здібностей дитини потрібна її власна активність,

що виражається через емоційні прояви - бажання, установку на працю, радість від успіхів, і волю - докладання зусиль, цілеспрямованість та наполегливість. Воля відіграє ключову роль як рушій для розвитку здібностей людини.

З усього вищесказаного стає зрозуміло, що несприятливі умови для розвитку здібностей можуть мати різну природу. За умови високої активності дитини це може бути нестача відповідних вражень - збіднене середовище.

За несприятливих загальних умов виховання (наприклад, за умови частих психічних травм) енергія дитини може витратитися на неконструктивні переживання і відходити в бік від здібності, що розвивається.

Нарешті, надмірний примус дитини може загасити її природну активність і не дати здібності розвинути.

Співвідношення між задатками, впливом середовища та власною активністю дитини показує значимість кожного з цих факторів, однак можлива часткова компенсація одного іншим. Так, малі задатки можна компенсувати високою та постійною власною активністю, так само як і несприятливий вплив соціуму.

Вияв і розвиток здібностей людини - надзвичайно важлива справа, оскільки "... значні здібності, істинний талант зазвичай визначають покликання людини...". С. Л. Рубінштейн.

Висновки

Здібності — це індивідуально-психологічні особливості людини, які забезпечують успішне оволодіння знаннями, навичками, вміннями та ефективну їх реалізацію в трудовій діяльності. Виявляючись в оволодінні знаннями, навичками і вміннями, здібності, проте, до них не зводяться. Вони виступають лише як можливість розвитку цих необхідних компонентів діяльності і характеризуються динамікою оволодіння останніми — швидкістю, легкістю, глибиною, міцністю.

Здібності — це властивості функціональних систем, які реалізують пізнавальні і психомоторні процеси, відзначаються індивідуальною мірою розвитку і виявляються в успішності та своєрідності виконання діяльності. Відмінності в здібностях різних людей можуть бути якісними і кількісними.

Якісні характеристики здібностей — це такі індивідуальнопсихологічні властивості особистості, які є обов'язковою умовою успішності конкретної трудової діяльності. Саме від них залежить вибір сфери діяльності.

Кількісна оцінка здібностей виявляється в ступені їх розвитку. Здібності являють собою сукупність психічних якостей, яка має певну структуру.

Структура ця визначається вимогами конкретної діяльності і є різною для різних видів роботи. У структурі конкретних здібностей виокремлюються провідні і допоміжні, які забезпечують успішність діяльності та її індивідуалізацію. Проте окремі здібності можуть відповідати вимогам не одного, а багатьох видів діяльності. Їх називають загальними здібностями.

Загальні здібності — це така система індивідуальних властивостей особистості, яка забезпечує відносну легкість і продуктивність оволодіння знаннями та виконання різних видів діяльності.

Здібності, які сприяють досягненню високих результатів у певній сфері діяльності, називаються спеціальними.

Спеціальні здібності органічно пов'язані з загальними здібностями.

Чим вищий рівень розвитку загальних здібностей, тим кращі внутрішні можливості для розвитку спеціальних здібностей.

Рівень розвитку здібностей людини залежить від конкретних умов її життя і діяльності, методів формування знань і умінь, необхідних у тій чи іншій діяльності, а також від наявності природних задатків.

Задатки — це морфологічні та функціональні особливості будови мозку, органів чуттів і рухів, які виступають природними передумовами розвитку здібностей.

Природні задатки багатозначні. На основі одних і тих самих задатків можуть розвинути різні здібності, залежно від вимог діяльності. Задатки виявляються у схильності до певного виду діяльності, що є першою ознакою прояву здібностей.

Талант — високий рівень розвитку здібностей, насамперед спеціальних, що виявляється у творчих досягненнях. Про наявність таланту можна судити за результатами діяльності людини: вони повинні відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу до їх досягнення.

Обдарованість — якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує успішність виконання діяльності.

Геніальність — вищий рівень розвитку здібностей як загальних (інтелектуальних), так і спеціальних. Про наявність геніальності можна говорити лише у випадку досягнення особистістю таких результатів творчої діяльності, що складають епоху в житті суспільства, у розвитку культури. Здібності не статичні, а динамічні утворення, формування і розвиток яких відбувається в процесі навчання, праці, спілкування. Розвиток їх проходить комплексно, тобто одночасно вдосконалюються кілька взаємодоповнюючих здібностей.

Література

- *Айзенк Г.Дж.* Узнай свой собственный коэффициент интеллекта. -Н. Новгород, 1994.
- *Василькевич Х.М., Костюк Г.С.* Про здібності // Розвиток ідеї Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях. Наук, зал ін-ту психології. - К.: 2000. Вид. 20. - Ч.І.
- *Вовченко О.В.* Про здібності людини. Талант // Позакласний час. -2003. - №6. - С.45-47.
- *Добровольська Л.П., Яремчук С.В.* Здібності як один з головних критеріїв природнього відбору// Педагогіка і психологія. - 2001. -№ 2. - С.73-78.
- Проблема способностей / Отв. ред. В.Н. Мясищев. - М.: Просвещение, 1962.
- Психология одаренности детей и подростков (Способности к литературному творчеству). - М.: Наука, 2000.
- Развитие и диагностика способностей / Отв. ред. В.Н. Дружинин, В.Д. Шариков. - М.: Просвещение, 1991.
- Собчик Л.М. Введение в психологию индивидуальности. - М.: Просвещение, 1998.
- Способности и склонности: Комплексное исследование / Под ред. З.А. Голубевой. - М.: Просвещение, 1989.
- *Ю.Теплов Б.М.* Проблемы индивидуальных различий. - М.: Наука, 1961.

Питання

- Дайте визначення здібностей.
- Охарактеризуйте співвідношення задатків і здібностей.

- Визначте, що таке загальні здібності.
- У чому виявляються особливості спеціальних здібностей?
- Визначте компоненти педагогічної діяльності та педагогічних здібностей.
- Назвіть та охарактеризуйте рівні розвитку здібностей.
- Які особливості вияву таланту, геніальності, обдарованості?
- У чому виявляється вищий ступінь талановитості?